

# НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ

Лекція 5

---

## **× *Перебудова структури складу і слова:***

- × а)** утворилися новозакриті склади:
- × са-дъ → сад, съ-нъ → сон;**
- × б)** стали звичними багато слів з нульовим закінченням.
  - × Перестав діяти закон відкритого складу**

## ✗ Чергування [o], [e] з нульовою фонемою

- ✗ Етимологічні [o], [e] - *воза, ночи, село, меду*.
- ✗ Нові [o], [e], секундарні:
- ✗ *сотня, сон, пісок, овес, орел, швець із сѣтна, сѣнѣ, пѣсѣкъ, овѣсѣ, орѣлѣ, шѣвѣцѣ*.
- ✗ Зредуковані [ѣ], [ь] у різних формах того ж слова могли бути сильними або слабкими, отже - чергування.

- ✗ Сон – сна (сѣнь – сѣна), орел – орла (орѣль – орѣла), сотня – сотень (сѣтъня – сѣтънь), жѣнець – жѣнця (жѣньць – жѣньца)
- ✗ Такі секундарні називаються **ВИПАДНИМИ**
- ✗ Аналогія: *заєць – зайця* (із *за́єць' – заї́ць'а*) за аналогією до *отець – отця, хлопець – хлопець – хлопця*.

## × Вставні [о], [е]

- × Якщо слабкий [ъ], [ь] занепадав на кінці слова після сонорних [р], [л], [м], [н], перед яким був інший приголосний, то сонорний перебирав на себе компенсаційну звучність, а пізніше перед ним виділявся голосний [о] або [е]:
- × **огнь → огна → огон' (огонь); вѣтръ → вѣтр → вѣтер.**
- × У тих формах, у яких після сонорних стояли голосні нормальної довготи, вставні [о], [е] не розвинулися, отже - чергування:
- × **вогонь — вогню; сосон — сосна, вітер — вітру, земель — земля, весел — весло.**
- × У книжних, запозичених словах вставний звичайно відсутній:
- × **мисль, паросль, метр, Олександр.**

## ✗ *Подовження голосних [o], [e]*

- ✗ Етимологічні [o], [e] в новозакритому складі подовжилися (=компенсаційне подовження).
- ✗ Початок занепаду [ъ], [ь] - початок подовження. Подовж. [o] пам'ятки з XIII ст. передають напис. двох літер о: *воовьца*, *воотца*.
- ✗ Подовження [e] передають написанням нового ѣ: *камѣньє*, *ремѣнь*, *в нѣмь*, *оучѣньє*.

#### ✗ 4) Розвиток приставного [i]

- ✗ Занепад [ъ], [ь] відбився й на якості попереднього сонорного, що стояв на початку слова. Сонорний посилив своє звучання, розвиток такого сонорного неоднаковий:
  - ✗ а) у півд.-зах. говорах розпався на два звуки [i] + сонорний: **ръжа** → **іржа**, **мъгла** → **імла**; приставний [i] засвідч. пам'ятками староукр., але частіше середньоукр. мови;
  - ✗ б) в інших говорах сонорний своє додаткове звучання втратив. Окремі слова з [i]-приставним стали літературною нормою: **імла**, **імлистий**, **іржа**, **іржавий**, **іржати**.
- ✗ Деякі - у діалектах: **Ільвів**, **ірвати**, **ільну**, **імчати**, **імховий**.

# НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

- ✗ До занепаду сполучення кількох приголосних – лише на поч. слова. Унаслідок занепаду – багато нових звукоспол. приголосних.
- ✗ Спрощення. Як правило, спрощувалися важкі для вимови сполуч. трьох звуків. Середнім був проривний [д], [т], а кінцевим – сонорний [н], [л] або [ц]:

|   |         |   |         |                                  |
|---|---------|---|---------|----------------------------------|
| × | [зѣн]   | → | [зѣн]   | позѣдно — поздно - пізно         |
| × | [жѣн]   | → | [жѣн]   | кождѣныи — кождѣныи -<br>кожний  |
| × | [сѣн]   | → | [сѣн]   | радостью — радостно -<br>радосно |
| × | [сѣл]   | → | [сѣл]   | сѣлѣти — сѣлѣти - сѣлѣти         |
| × | [рѣцѣ]  | → | [рѣцѣ]  | сѣрдѣце — сердце - сердце        |
| × | [сѣцѣ]  | → | [сѣцѣ]  | мѣсѣце — мѣсѣце - мѣсѣце         |
| × | [сѣлѣн] | → | [сѣлѣн] | масельныи — масельныи - масний   |
| × | [лѣнцѣ] | → | [лѣнцѣ] | сѣлѣньце — солнце - сонце        |
| × | [рѣнчѣ] | → | [рѣнчѣ] | гѣрѣньчѣрь — горнчѣрь - гончѣрь  |
| × | [мѣглѣ] | → | [мѣглѣ] | мѣгла — мѣгла - мѣла             |
| × | [сѣклѣ] | → | [сѣклѣ] | сѣкло — сѣкло — сѣкло            |

- ✗ Вставні приголосні. Вставними виступали [д] і [т]. Невелика кількість слів:
- ✗ [зр] → [здр] раздрѣшити (Є.Гал. 1283), въздрадовашася;
- ✗ [ср] → [стр] пострами, страм.
- ✗ В сучасній мові: зустріти, заздрість (семантично – пор. рос. завидѣти), діал. страм.

## ✗ Асиміляція приголосних.

- ✗ а) Глухий перед дзвінким одзвінчувався, особливо в прийменниках і префіксах: **зде (1229р.), здержати (1388р.), од духа (1560р.), оддѣлено (1560), прозбу (1584);** також перед сонорними: **з реками (1407), зрушивши (1583).**
- ✗ В укр.мові – тільки **роз- та без-.** У російській – **рас-, раз-, без-, бес.**
- ✗ б) Регрес. асиміляція в групах "дзв. + глухий пригол.":
- ✗ **на жєрепцѣ (XIVст.), жєлутковымъ (XV), блиско (XVI).**
- ✗ Успадкували лише півд.-зах. говори укр. мови: **рітко, нішка.**

- ✗ в) Регрес. асиміляція за місцем і способом творення:
- ✗ **в очинѣ (XIV ст.), ж житоми (XVI), очче, оцце (XVI).**
- ✗ г) Послідовна регресивно-прогресивна асиміляція в **групах "м'який приг. + [j]"**. Пов'яз. із занепадом зредуктов. [ї] - звук [j] асимілювали [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [ж'], [ч], [ш']:
- ✗ **рілля, знання, стаття, ніччю**, пор. рос. **знаније, статья, ночью**.
- ✗ Подовжений приголосний зберегли лише північні (**життє, знаннє, суддя**) та півд.-сх. говори (**життя, знання, ніччю**). У півд.-зах. говорах поширений неподовжений: **житє, знанє, нічю**;
- ✗ [e] → [a] - зміна нефонетична, вплив форм типу **теля**.
- ✗ Тверді приголосні [j] не асимілювали: **здоров'я, кров'ю**.
- ✗ Час: В.Німчук - в XIII – XIV ст.

## × Дисиміляція приголосних

- × Відносно непоширені фонетичні явища. Охоплено сполучення **[кт], [кът], [чт], [чн], [← чът, чьн], [кр] → [хр]**.
- × **къто → кто → хто.**
- × **что → што → що (що) – з XV ст.**
- × **мѣрочьникъ → мірошник, ручьникъ → рушник, соняшник, молошній тощо.**
- × - на поч. слова: **кърест → хрест.**
- × Депаталізація приголосних.
- × **Губні – у**
- × 1) Н. і Ор. одн.: **любовь → любов, селъмь → селом, сім, вісім;**
- × 2) 1-а ос. одн. атематичних дієслів наказ. способу: **дамь → дам, ставь → став, сыпь → сип, сипте;** в серед. слів: **вьсе → все, пью → п'ю.**
- × **Передньоязикові (крім [л]) - у середині слів:**
- × **полотьно → полотно, осьла → осла, оръла → орла, богатъство → богатство.**

## × Палаталізація [с] у прикметниковому суфіксі -ск- (< -ьск-)

- × Після занепаду [ь] у суфіксі -ьск- губні перед ним депалаталізувалися: києвський (XV ст.), литовський (XV), земський (XV), римського (XVI). Передньоязикові палаталізацію зберегли.
- × Далі – прогресивна асиміляція:
- × [-н'ск] → [-н'с'к-], [-т'ск-] → [-т'с'к].
- × [г], [ж], [з] + [-ск-] → [-зк-] → [з'к]
- × [к], [ч], [ц] + [-ск-] → [-цк-] → [ц'к]
- × Буг - бузький, грек - грецький та ін.
- × Пам'ятки засвідчують поодинокі з XIII ст.

## ✗ Втрата дзвінкості кінцевим приголосним

---

- ✗ Унаслідок занепаду зредукованого в абсолютному кінці слова шумні дзвінкі у більшості півд., східн. та деяких півд.-зах. говорах зазнали оглушення.
- ✗ Причини – послаблення мовних органів. Властиве рос. мові, в укр. – лише в діалектах.
- ✗ Пор. рос. [хл'еп], [сн'ек], укр. діал. [хл'іп].

## × Зміна [л] і [в]

- × **[л] → [ў]** після [о] з [ъ] перед наступним приголосним: **вълк → воўк** (орфогр. **вовк**), **мълчати → мовчати**, **шелкъ → шовк**.
- × Причина: лабіо-веляризація [л] у процесі трансформації перед ним [ъ] в [о].
- × Якщо [л] стояв не після [ъ] або після приголосного, що йшов за ним, був [ъ], то зміна не відбулася: сопълка, бълъка, игълъка.

- ✗ Змінився в [ў] також кінцевий [л] у дієсловах чоловічого роду мин. часу: да<sup>л</sup>ь → да<sup>ў</sup>, ходи<sup>л</sup>ь → ходи<sup>ў</sup>
- ✗ Якщо після [л] стояв голосний повн. творення, зміна не відбул.: дала, дало, дали.
- ✗ Відхил. за аналог.: віл – воли, крил, сіл, стіл.
- ✗ Але! У півд.-зах. говорах сильна веляризація [л], тому віў, стіў, сокіў, горіўка, сопіўка.
- ✗ Реалізація фонем [в] має свої особливості. У півн. і схід. говорах реалізувалася в лабіодентальному [v], у півн. і захід. – у білабіальному [w].
- ✗ Після занепаду [ѣ] і [ѡ] [w] став уживатися не тільки перед голосними, а й перед приголосними (на поч. слова, у серед., після голосного) та в кінці слова.

- ✗ На початку слова - **[w]** → **[ŷ]**. У пам'ятках познач. літерами **у, в (въ)**: **уписаль**.
- ✗ Далі міг перетвор. в **[ŷ]**: **усі, усіх, удова**.
- ✗ Зворотний процес - **[y]** → **[ŷ]**: **учити** → **ŷчити**.
- ✗ Отже: чергування **[y]** – **[ŷ]** на початку слова, у прийменниках **[y]** – **[ŷ]**. У сучасній мові: **учитель – вчитель, у мене – в мене**.
- ✗ Після голосного перед пригол., а також в абсолютному кінці слова **[w]** → **[ŷ]**: **прауда** (Ізб. 1073), **прѣѣхауѣше** (Є.Гал. 1144)

- ✗ Г.І.Півторак:
- ✗ протягом XIII-п.п.XIV чергування [y] – [ў] в укр. і білорус. мові.
- ✗ У рос.мові ще в третій чверті I тис. н.е. виникла тенденція до перетворення прадавнього [w] у губно-зубний [v], паралельний до глухого [ф].
- ✗ Вимова нового приголосного [v] не мала нічого спільного з голосним [y], через це перетв. його в несклад. [ў] та чергув. [в] – [y] у рос. говорах неможливе.

# ВИСНОВКИ

- ✗ Унаслідок занепаду – важливі зміни. Голосних залишилося 8:
- ✗ 4 переднього ряду – [i], [e], [ɤ], [ä];
- ✗ 4 непереднього – [a], [o], [y], [ы].
- ✗ Утратилася надкороткість як диференційна ознака.
- ✗ Розширилося функціонування фонем [o], [e], а в півд.-зах. говорах фонем [ы], [i] (з [ɤ], [ь] у позиц. варіантах [ы], [i]).

- ✗ Нові позиційні варіанти фонем [o], [e] - [ō], [ē], [y] – [ŷ].
- ✗ Розширився діапазон сполучуваності приголосних: нові позиційні варіанти (асиміляція, дисиміляція, оглушування тощо).
- ✗ В окремих випадках варіанти фонем ставали її основним виявом: съчаст'їє → шчас'т'а (орфогр. щастя).